

Hősök és bűnbakok a weimari Németországban

Adalékok a bűnbakképzés lélektani szempontjaihoz

A történelmi munka különleges lehetőséget biztosít a kutató számára, hogy jelenét kontextusba helyezve az emberi létezés olyan sajátosságaira mutasson rá, melyek egyetemes jellegűknél fogva kortól, kultúrától függetlenül kísérik utunkat. Jelen kutatási módszereinkkel képesek vagyunk arra, hogy egy adott korszakban feltárjuk, egy csoport bűnbakká válása milyen politikai, társadalmi és gazdasági tényezők összjátékából vezethető le. Ám arra, hogy ezeket a folyamatokat mi köti össze, miért olyan hasonlóak, történésként már nehezen tudunk választ adni. Az emberi természetet eredendően egyfajta kettősség jellemzi, mely univerzális és korszakspecifikus jegyekből variációk végtelen lehetőségét hozza létre. A *homo historicus* folyton változó emberképe azonban csak részben képes integrálni ezeket az univerzális jegyeket. A bűnbakképzés problematikája kétségtelenül olyan egyetemes (csoport)reakció, mely az emberiség egész eddigi történetét végigkíséri. Jelen írás célja, hogy e folyamat lélektani oldalát is megvizsgálva, eddigi tudásunkat új információkkal egészítse ki. Noha a jelenség bemutatására szinte minden korszakban találunk példákat, a weimari Németország jobboldali köreinek bűnbakképzési folyamata a legmarkánsabb példákkal szolgál annak bemutatására, hogy e jelenség mennyire instrumentalizálható, és legvégső formájában milyen katasztrófát zúdíthat a jóhiszemű állampolgárok millióinak nyakába.

A tanulmány gondolati fonala a bűnbakképzés jelenségének általános értelmezési lehetőségétől halad a korszak specifikus, konkrét eseményei felé. Célja, hogy egy egyetemes csoportjelenséget történelmi kontextusba helyezzen, és ezzel felvillantsa azt a szálát, mely a bűnbakképzési folyamatokat korszaktól függetlenül összekapcsolja egymással. A szociálpszichológiai szakirodalom ma már számos olyan elmélettel rendelkezik, melyek a történelmi kutatásban segítségként szolgálhatnak. Elemzéseimben elsőként ezekre az értelmezési keretekre hívom fel a figyelmet, vagyis a jelenség lélektani alapjainak bemutatásával kezdem. A bűnbakjelenséget egy polaritás negatív végpontjaként értelmezve lehetőség nyílik arra is, hogy az olvasó képet kapjon a húszas évek német társadalmának negatív és pozitív azonosulási mintáiról. Ezen túl kirajzolódnak azok a traumatikus gócpontok is, melyek a folyamat dinamikáját jelentősen befolyásolták. A politikai jobboldal értelmezésében bűnbakok sora járult hozzá az elvesztett háború, a szegényteljes béke és az egyre nehezebbé váló életkörülmények kialakulásához. A harmincas évek elejére azonban ez a

sokszínűség megszűnt, a pólusok letisztultak és egyetlen bűnbak képében sűrűsödtek, a zsidó évszázados alakjában. E koncentrált folyamatban igazolhatóan szerepet játszott az a propagandatevékenység is, melyben a korszak bűnbakjai és hősei a tömegek mobilizálásának hatékony eszközeivé váltak.

A bűnbakképzés mint szociálpszichológiai probléma

A jelenséget lélektani szempontból megközelítve abból kell kiindulnunk, hogy egy csoportban a bűnbak mindig a negatív példát jelenti, melytől a csoporttagoknak el kell határolódnuk. Vagyis a bűnbak a lehetséges azonosulási minták ellenpólusát, az elutasítandó viselkedési és értékmintákat testesíti meg. Ezzel szemben minden csoport megalkotja azokat az idealisztikus figurákat is, melyek a tagok számára pozitív, követendő értékrendet testesítenek meg – ezt leginkább a hős archetípusa sűríti magába. Ő a megtestesített „jó” figurája, különleges képességekkel rendelkezik, ezek lehetnek testi vagy szellemi természetűek, alakja köré többnyire mítoszok sora szerveződik. Legfontosabb funkciója, hogy pozitív példát mutasson a közösség számára, ugyanakkor általa válik megélhetővé az absztrakt múlt is. Az elvont fogalmak és a hozzájuk kapcsolódó érzelmek megragadhatóvá, megtapasztalhatóvá válhatnak azáltal, hogy formát kapnak.

Az ótestamentumi bűnbak is egy absztrakció testet öltött konkrét alakja. Mózes harmadik könyvében még két bűnbak szerepelt: az egyiket fel kellett áldozni Azazelnek, a sivatag démonának, a másik bűnbak feladata azonban az volt, hogy a pusztában sorsára hagyva a közösség bűneinek terhet átvegye, magával vigye.¹ E folyamatnak vallási jelentősége mellett nyilvánvalóan volt mentálhigiénés funkciója is. Modernkori értelmezésében épp e mozzanat vált lényegessé. Ugyanakkor a „megszabadulásnak” van egy olyan eleme is, mely jelenkori értelmezésünket mindenképpen megkülönbözteti az ótestamentumitól. Az ősi bűnbak ugyanis csakis az istennek tett és be nem tartott ígéretek alól oldozhatta fel a közösség tagjait. Azokat a vétkeket azonban, melyeket a közösség tagjai egymással szemben követtek el, csak akkor vihette magával, ha tisztázták egymással való viszonyukat.² Vagyis egy másik emberrel szemben elkövetett bűn rendezésében isten nem játszott közvetítő szerepet, az ugyanis az ember feladata maradt. A modern értelmezésben tehát a bűnbak feladatának egyik lényegi eleme vész el: a csoportnak/egyénnek látszólag nincs már kötelezettsége arra, hogy a vétekkel szembenézzen, rendezze azt.

A jelenség tehát vallási attribútumaitól megszabadulva új értelmezést kapott. A bűnbak ma egy olyan személyt (vagy csoportot) jelölhet, akit egy negatív esemény kapcsán olyasmért okolnak, ami valójában nem az ő hibájából történt. Elliot Aronson szociálpszichológus szerint a bűnbakkeresés valójában *egy frusztráció levezetését* szolgálja, amikor a csoport egy megoldhatatlan – vagy annak tűnő – konfliktusból eredő feszültséget egy harmadik személyen vagy csoporton vezeti le, vagyis az áldozat maga válik hibássá.³ A

¹ Mózes harmadik könyve 16:2,5–10, 15–16, 20–22.

² Magyar Zsidó Lexikon. Szerk. Újvári Péter. Bp., 1929. Bűnbánat címszó (790) 159.

³ Elliot Aronson: A társas lény. Bp., 2002. 313–315.

pszichoanalitikus szakirodalom ugyanezen jelenséget egy *projekciós folyamat* eredményeképp magyarázza, melynek során az egyén úgy szabadul meg szorongáskeltő vágyaitól, hogy másoknak tulajdonítja azokat. Így a probléma kívülre helyezésével lehetővé válik, hogy megszabaduljon a bűntudatot kiváltó rossztól. A harmadik értelmezési lehetőség a kognitív pszichológia területére vezet minket, mely a bűnbakképzés okát az *attribúciók* jelenségével magyarázza. Maga a fogalom oktulajdonítást jelent, vagyis arra az egyetemes emberi vonásra utal, hogy a dolgoknak, eseményeknek minden ember konzisztens oksági magyarázatot akar adni. A politika világában ezek az attribúciók mindig valós információkból indulnak ki, ám a motivációk súlyosan torzíthatják az eredményt.⁴ Mivel a leggyakoribb motiváció az én védelme, az attribúciós folyamatoknak létezik egy ún. defenzív formája.⁵ Ennek tipikus példáját jelentik a bűnbakokról és összeesküvésekről szóló elméletek. Vagyis a csoport a sikert saját érdemének tartja, a kudarcért pedig másokat okol. Az attribúciós folyamat így magyarázattal szolgálhat arra is, hogy egy korszak hőse miért válhat egy következő korszak bűnbakjává.

A bűnbakképzés mechanizmusa azonban nem indul el, ha nincs olyan kiváltó esemény, mely a közösség frusztrációját vonja maga után. Más szavakkal: a húszas évek Németországának bűnbakképzési folyamatait elemezve az attribúciók jelentősége akkor válik érthetővé, ha felkutatjuk azokat a szorongáskeltő, frusztráló hatásokat, traumatikus eseményeket, melyek a folyamat eredőjeként határozhatók meg. Az egyénnek vagy csoportnak az életében a trauma egy olyan sorseseeményhez kapcsolódik, mely nem integrálható zökkenőmentesen a mindennapi élettapasztalatok sorába. A problémát azonban nem maga az esemény jelenti, hisz a világ történései önmagukban semlegesek, jelentés nélkül állnak. Csakis az emberi attribúció által veszítik el értéksemlegességüket és minősülhetnek traumává. Egy kollektív trauma tehát, annak kulturális aspektusában, egy szociálisan közvetített attribúcióként értelmezhető.⁶ Ezen belül is meg kell különböztetnünk a nemzeti trauma kategóriáját, amikor a csoport a sorseseeményt úgy értékeli, hogy az identitásának a magvát fenyegeti. A gondolatmenetet tovább szöve, ha a trauma egy attribúciós folyamat eredménye, akkor ez egyben azt is jelenti, hogy a társadalom különböző csoportjai különböző oktulajdonításokkal élhetnek. Vagyis az adott esemény nem mindenki számára jelent traumát, kiváltképp nem nemzeti traumát. Amennyiben pedig a szociális közvetítettség tényét is tekintetbe vesszük, ez azt jelenti, hogy a társadalom egyik csoportja képes meggyőzni a másikat arról, hogy az adott esemény trauma, sőt akár nemzeti traumaként is értelmezhető. Ezen lélektani folyamat természetére jellemzően a világ két részre hasad, így jöhet létre az *áldozat* és az *elkövető* kategóriája is. Minél határozottabban körvonalazott e csoportok köre, annál sikeresebbnek mondható a kulturális trauma terjesztése.

⁴ *Erős Ferenc*: Miért kellene a hősök és miért kellene a bűnbakok? A Történelemtanárok (16.) Országos Konferenciáján, 2006. okt. 14-én tartott előadás szerkesztett változata. www.te.hu/toertenelemtanitas/toertenelemtanarok-orzagos-konferenciaja/6745-miert-kellene-hosok-es-miert-kellene-bunbakok (Letöltés: 2012. július 25.)

⁵ *Aronson, E.*: A társas lény. I. m. 308–313.

⁶ Bővebben *Jeffrey C. Alexander - Ron Eyerman - Bernard Giesen - Neil J. Smelser - Piotr Sztompka*: Cultural Trauma and Collective Identity. Berkeley, 2004.

Hősök és bűnbakok a két világháború közötti német társadalomban

A kollektív traumák eredetét kutatva a két világháború közötti német történelemben két olyan „makro” jelenség azonosítható, melyet a korszak embere traumatizáló eseményként élhetett meg. Az egyik ilyen gócpontot a *háború* jelentette, mely a maga pusztító valóságán túl egy nem várt vereség és egy megaláztatás minősített béke terhét rótt a németekre. A másik tényezőt azok az *értékvesztési folyamatok* jelentik, melyek nemcsak a pénz, hanem a tradicionális autoritások és ideológiák rapid hanyatlásával jellemezhetők. A polarizáció mindkét jelenség sajátos kísérője volt: a háború a társadalmat hősekre és bűnbakokra hasította, az értékvesztési folyamatokban ugyanez a megosztás az értékes vs. értéktelen kategóriák mentén jött létre. A következőkben e két nagy traumatizáló tényező centrumából haladva mutatom be azokat a polarizációs folyamatokat, melyek a hős és a bűnbak archetípusaiban kristályosodtak ki. Valójában mindkét szerep szorosan kapcsolható a trauma hatásaként létrejövő áldozatszerethez. Kollektív áldozattá válás fogalmáról akkor beszélhetünk, amikor egy közösség azt a nézetet osztja, hogy ők egy másik csoport (vagy csoportok) agressziójának áldozatai,⁷ ez vonatkozik etnikai és nemzeti csoportokra egyaránt. Ha az adott közösség magát áldozatnak minősíti, akkor egy másik csoportot egyúttal az elkövető szerepével ruház fel. A korszak hősei és bűnbakjai tehát elválaszthatatlanok attól a sorseseeménytől, mely őket áldozattá tette. A háború és az értékvesztési folyamatok traumatizált csoportjai azonban eltérő módon reagáltak: a háborús hős az áldozati szerep határozott elutasításából születhetett meg, a bűnbakkeresés viszont a tettesek megnevezésével az áldozati állapot nyílt beismerését jelentette.

A háború hatása

A háború traumatizáló élménye tehát olyan mentális faktor, melyet figyelmen kívül hagyni komoly hiba lenne, e nélkül ugyanis a náciizmus új emberének ideálja is értelmezhetetlen. A hősök kultusza természetesen nem volt új jelenség a német társadalomban. Ami azonban mindenképp változást jelentett, hogy a 19. század utolsó harmadától kezdve a polgári patrióta hős típusa egyre inkább háttérbe szorult és helyét a birodalmi nacionalizmussal átítatott hérosz ideálja váltotta fel. Legfőbb ismérve az agresszív nacionalizmus mellett nő- és demokráciaellenessége volt. A késő császárkor idején ez a típus észrevétlenül nyert kontinuitást a háborús népi hős karizmatikus alakjában.⁸ Ennek az új ideáltípusnak már nem voltak individuális céljai, csakis a fajilag homogén népközösség (*Volksgemeinschaft*) üdvét tartotta szem előtt. Bármikor kész volt az életét áldozni, harcra kész, kemény és kíméletlen volt bárkivel szemben. Ez a hősideál töretlenül élt tovább a Weimari Köztársaságban, majd a hitleri ideálok új emberének alakjában.

⁷ László János - Fülöp Éva: Nemzeti identitás és kollektív áldozati szerep. A magyar nemzeti identitás érzelmi tartalmai: a kollektív áldozati szerep vizsgálata az áldozati és elkövetői pozícióhoz kapcsolódó érzelmek feltárásával. *Pszichológia* 3. (2011) 295–315.

⁸ René Schilling: Kriegshelden: Deutungsmuster heroischer Männlichkeit in Deutschland 1813–1945. *Krieg in der Geschichte* 15. Paderborn, 2002. 316.

A radikalizálódó tendencia háttérben kétségtelenül ott volt maga a háború, mely nem létrehozója, csak alakítója ennek a hőstípusnak. Így Stephan Marks állítása, mely szerint a hősök kultusza a vesztes háború szegényének hártásából születhetett meg, csak részben igaz.⁹ A heroikus tudat táplálása ugyanis a háború utáni korszaknak csak egyik trauma-elhárítási módja volt, noha kétségtelenül a leggyakoribb.¹⁰ A hártás lélektani oka, hogy az egyén az átélt helyzetet elviselhetetlennek érzi. Megpróbál „megszabadulni” tőle, azaz eltávolítja az eseményt (derealizálja).¹¹ A fájdalmat lehasítva egy emberfeletti ideállá transzponálja: egy heroikus érzéssé. Vagyis a traumát az egyén azáltal uralja, hogy a hősi, grandiózus Én-t egy elképzelt magasabb mozgalom részévé emeli. Tizenkét évvel a háború után Ernst Jünger német író két párhuzamos világról számolt be: a hősök és az érzékenység világáról. Mindkettő sajátos viszonyt alakított ki a fájdalomhoz. Az érzékenység világában a cél a fájdalom lezárása és eltüntetése volt. A hősök világa viszont állandó készültséget követelt az egyéntől, aki így – a fájdalommal szemben felvértezve – bármikor bevethető volt.¹² A traumával szembesülve tehát a társadalom egy része a hőszok világában keresett menedéket.

Volt viszont egy másik réteg, azok a katonák, akik nehezebben birkóztak meg a traumatikus élményekkel; ők egyre inkább pszichiátriai esetekké minősültek. A pszichiáterek munkáját pedig egyre szélesebb társadalmi érdeklődés kísérte. Robert Gaupp tübingeni pszichiáter a háború kitörése után három évvel a katonák háborús neurózisát úgy értékelte, hogy ennek alapja már korántsem a félelem, hanem sokan így akarják megszerezni jogosultságukat a hadirokkant-járadéokra.¹³ A német pszichiáterek nagy része ugyanezen álláspontot képviselte az 1916-os müncheni konferencia után.¹⁴ Vagyis a háborús vereség egyik legjellemzőbb bűnbakja a *gyenge, hazafiatlan, gyáva katona* lett. Max Lewandowsky berlini orvos és katonai tanácsadó kíméletlen fellépést javasolt a háborús neurózis alanyaival szemben, még akkor is, ha neurózisukat megelőzően hősként tüntették ki őket.¹⁵ A háborús hisztériában szenvedők (*Kriegshysteriker*) – ahogy őket a német pszichiátria minősítette – és a háterszág összefonódása általános toposz lett 1917 után.

⁹ Stephan Marks: Warum folgten Sie Hitler? Die Psychologie des Nationalsozialismus. Düsseldorf, 2007. 83ff.

¹⁰ Bernhard Wutka – Peter Riedesser: Ernst Jünger: Heroisierung und Traumasucht. In: Trauma. Freiburger Literaturpsychologische Gespräche. Hrsg.: Wolfram Mauser – Carl Pietker: Jahrbuch für Literatur und Psychoanalyse. Bd. 19. Würzburg, 2000. 151–163.

¹¹ Jünger naplójában is megjelenik az érzelemmentes, objektív leírás. Ennek lényege a fájdalom leválasztása, eltávolítása. Egy rövid idézet tőle: „A szétlőtt gerendák közül egy beszorult emberi test meredt. A fej és a nyak le volt vágva. A vörös-fekete húsból fehér porcok villantak elő.” [ford. K. Zs.] Ernst Jünger: In: Stahlgewittern. In: Sämtliche Werke Bd. I. Der erste Weltkrieg. Stuttgart, 1978. 31.

¹² Ernst Jünger: Über den Schmerz. Sämtliche Werke Bd. 7. Stuttgart, 1987, Klett, 159.

¹³ Robert Gaupp: Über die Neurosen und Psychosen des Kriegs. Münchener Medizinische Wochenschrift. (1918. április 30.) 494.

¹⁴ Susanne Michl – Jan Plamper: Soldatische Angst im Ersten Weltkrieg. Die Karriere eines Gefühls in der Kriegspsychiatrie Deutschland, Frankreichs und Russlands. Geschichte und Gesellschaft 35 (2009). 223.

¹⁵ Max Lewandowsky: Was kann in der Behandlung und Beurteilung der Kriegsneurosen erreicht werden? Münchener Medizinische Wochenschrift (1917.07.31.) 1031. E ponton érdemes megjegyeznünk, hogy a német pszichiáterektől eltérően a francia és orosz kollégáik a félelmet bármely hős katona természetes reakciójaként értékelték. A német pszichiátria számára azonban a félelem és a hős kategóriája nem volt összeegyeztethető. Ennek okát többek között a német pszichiáterek állami alkalmazásában kell keresnünk. Az orosz és francia kollégák nem voltak a politikai rendszer és a hadsereg kiszolgálói, így független véleményeket alkothattak.

E hátország bűnbakjainak második csoportját jelentették azok a *nők, hitvesek és anyák*, akik nem voltak képesek felnőni a feladat nagyságához, siránkozó leveleikkel demoralizálták a fronton küzdő hősöket és romboló hatással voltak a katonák harci moráljára.¹⁶ Ilyen értelemben tehát a katonai vereséghez a feminin hátország „fertőző” pacifizmusa is hozzájárult. E véleményt nemcsak a hadsereg vezetése osztotta, hanem a német pszichiáterek mainstreamje is (pl. Emil Kraepelin¹⁷ és Julius Roßbach). Ők arra a következtetésre jutottak, hogy a hátországban a németeknek olyan szelekciója ment végbe, mely a társadalom csökkent értékű egyedeinek felszaporodását eredményezte. Ezek az emberek állítólag nem akartak vagy nem voltak képesek a háborúval érzelmileg azonosulni, ez pedig oda vezetett, hogy saját egoista vágyaikat mások kárára elégítették ki.¹⁸ A társadalmi diskurzusban a fásult katonák és a feminin hátország két csoportja lett a *tömeg*, melyet – Le Bon hatására – primitívnek, egoistának, femininnek és kritikátlanak minősítettek, így ezek a társadalmi csoportok befolyásolhatóságuk okán (a nyugati és a forradalmi propaganda által) ugyancsak hozzájárulhattak a katonai csődhez.

A jobboldal a vereség okát közismerten a baloldali árulására és a forradalomra vezette vissza. Kraepelin müncheni vezető pszichiáter felkarolta a „tördöfés” gondolatát és arra a következtetésre jutott, hogy Németország tragédiája azért következhetett be, mert a *forradalom pszichopata vezetői* képesek voltak arra, hogy a lakosság körében – a nyomor és szűkölködés hosszan tartó nyomására – kialakuló tömeghisztériát a maguk hasznára fordítsák. Ez a pszichózis pedig infekcióként terjedt volna a továbbiakban.¹⁹ Eugen Kahn (pszichiáter főorvos) 1919-ben Münchenben a pszichiáterek éves konferenciáján „Pszichopáták forradalmi vezető szerepben”²⁰ címmel tartott előadást. Hatvanhat forradalmár közül példaként tizenötöt ragadott ki és személyiségüket elemezve a következő kategóriákat állította fel: etikailag hiányos, fanatikus pszichopata, hisztérikus, mániás-depressziós. Mindegyikre jellemzőek szerinte az érzelmi élet zavarai, az akaraterő gyengesége, az önzés, a tárgyilagosságra való képtelenség, a játékoság és bizonyos tekintetben a társadalomellenesség. A forradalmárok tehát afféle anti-polgárok voltak. Kahn szemében ennek ellentéte (a pozitív pólus) az igazi vezér (a hős), aki kiemelkedő alkotói és kritikai intelligenciával rendelkezik, akarata szilárd, tévedhetetlen, érzelmeit tökéletesen uralja. Ez a gondolat azonban nem csak Kahnt foglalkoztatta, sokan jutottak hasonló következtetésre.

Négy évnyi szenvedés azonban nem hősi győzelemmel zárult, hanem megalázó vereséggel. Az áldozatiság talaján a jobboldali retorika számos bűnbakcsoportot azonosított. Versailles és a vesztes háború okán nagyon egyszerű volt rámutatni azokra a „hazaárulókra”, akik aláírták és teljesítették a békediktátum előírásait. A háború utáni idők bűnbakkeresési lázában született meg az a gondolat, hogy a társadalom egyik része önfelál-

¹⁶ Martin H. Geyer: *Verkehrte Welt. Revolution, Inflation und Moderne. München 1914–1924.* Göttingen 1998. 100.

¹⁷ Emil Kraepelin (1856–1926) müncheni egyetemi professzor. A pszichés zavarok mai osztályozásának alapjait ő fektette le, egyben a modern empirikus pszichopatológia megalapítója.

¹⁸ Emil Kraepelin: *Psychiatrische Randbemerkungen zur Zeitgeschichte.* Süddeutsche Monatshefte 16/2. (1919) 172.

¹⁹ Kraepelin, E.: *Psychiatrische...* i. m. 172.

²⁰ Eugen Kahn: *Psychopathen als Revolutionäre Führer.* Zeitschrift für die gesamte Neurologie und Psychiatrie 52. (1919) 90–106.

dozó volt és hazafias, a másik része pedig „teljesített”. Versailles-t sok mindenért felelőssé tették: gazdaságilag Németország szolgáskorba taszításával azonosították és a gazdasági kizsákmányolás megtestesítője lett, külpolitikailag sokan a szövetségesek háborújának folytatását látták benne (más eszközökkel), belpolitikailag pedig minden probléma gyökereként emlegették. Látszólagos integráló hatása mellett azonban kitűnő eszközt jelentett mindazok számára, akik nem tudtak vagy nem akartak megbékélni a köztársaság rendszerével. Az elégedetlenség azután politikai gyilkosságokban öltött testet, így *Versailles teljesítői* a szó legszorosabb értelmében vett bűnbakokká váltak: Matthias Erzberger és Walter Rathenau mindössze két név azok közül, akik valóban életükkel fizettek ezért.

A jobboldal értelmezésében tehát a háborúhoz, a vereséghez kapcsolt bűnbakok köre egészen széles rádiuszt kapott. A baloldal árulótól indulva eljutott a tömeg körvonalazhatatlan fogalmáig. A „bűnbakság” tengelyét, vagyis az áldozatok és tettesek csoportjait, a nemzetinek nyilvánított trauma fényében legfőképp a haza, a nemzet iránt érzett lojalitás különítette el.

Az értékvesztési folyamatok hatása

A társadalmi frusztrációt a háborús vereség mellett olyan értékválság is végigkísérte, mely több síkon és elnyújtva jelentkezett. A tradicionális autoritások gyors hanyatlása, a liberalizmus értékrendszerének válsága ugyanis már a háború előtt is jelentkezett. Az értékvesztési folyamatokat a kortársak a háború után gyakran a katonai vereséggel és a forradalommal hozták összefüggésbe. A németek Kurt Eisner elnökségének idejétől a bajor tanácsköztársaság leveréséig kétségtelenül azt érezhették, hogy a világ rendje megfordult, a tradicionális értékek nem jelentenek már biztos pontot.²¹ A társadalmi élet értékeinek devalválódását kétségtelenül tovább mélyítette a pénz válsága. Az infláció kegyetlen bizonyítékát adta annak, hogy a pénznek milyen központi szerepe van a modern társadalmakban. 1923-ban, az infláció csúcspontján bárki juthatott – teljes joggal – arra a következésre, hogy a társadalom rendje kizárólag pénznexuson alapul.²² Josef Schumpeter, kortárs osztrák közgazdász maga is úgy gondolta, hogy az értékválság eredője maga a pénz. Úgy vélte: a nemzeti fizetőeszköz romlása közvetlen hatással van a nemzeti karakterre, az erkölcsre és a kultúra minden területére.²³

A gazdasági válságok általános hatásait figyelembe véve, kétségtelen, hogy az emberi észlelés krízishelyzetekben megváltozik. Amikor az általános értékek veszélybe kerülnek, az addig megkérdőjelezhetetlen intézmények és magatartásformák kétségessé válnak, a bizonytalanság és a félelem veszi át az uralmat. Martin Geyer szerint a húszas évek német válsága azért is volt olyan romboló hatású, mert intézmények és társadalmi viszonyok komplex rendszerét aknáztá alá.²⁴ Az ilyen helyzetekben az a veszély fenyeget, hogy egyre nagyobb szerepet kap a válságretorika, mely a racionális problémamegoldás helyett a „pszichodráma” eszközához nyúl és erős kéz után kiált. A tehetetlenség érzése az em-

²¹ Geyer, M. H.: *Verkehrte...* i. m. 19.

²² Uo. 384.

²³ *Josef Schumpeter: Das Wesen des Geldes.* Hrsg. F. K. Mann. Göttingen, 1970. 3.

²⁴ Uo. 23.

bereket az archaikus megoldások felé tereli, észleléseik sztereotipizálódnak, megindul a bűnbakkeresés. A kollektív illúziók előnye, hogy képesek emberek tömegeit mozgósítani egy bizonyos cél érdekében, másrészt azonban elaltatják a felelősség érzését és megakadályozzák az új tapasztalatok feldolgozását.²⁵

A pénz válsága egy másik, parallel polarizációs folyamatot indított el a német társadalomban: megszülettek a *drágulás bűnbakjai*. E folyamatba bekapcsolódott a város és a vidék tradicionális antagonizmusa. A parasztok szemében a *városiak* lettek a bűnbakok, akik rendszeres vidéki beszerzőútjaikkal egymást túlllicitálva verték fel az árakat. A városiak szemében viszont épp a *nyerészkedő paraszt* lett az, aki az árakat felhajtotta. A korszakban elterjedt a jómódú gazda toposza, akinek annyi pénze van, hogy vasvillával hányja a pajtában. Előfordult az is, hogy az árak emelkedéséért (például Münchenben) a *turistákat* okolták, akik állítólag folyamatos keresletükkel váltották ki ezt a csapást. Végül a sorból természetesen nem maradhattak ki a *zsidó kereskedők* sem, akikről úgy gondolták, szándékosan tartják vissza készleteiket. A gyűlölettel telt, primitív kampányok visszatérő motívuma volt, hogy a zsidók már a háború alatt is kihasználták a nép nyomorát, svindleerek és nyerészkedők, ezért kiiktatásuk az állami és gazdasági újjáépítés záloga.²⁶

A háború és a válság fordulatot hozott az antiszemitizmus történetében is. Ami addig üres frázis volt és csak egy-két esetben volt sikeres, az most (látszólag) valós tartalommal töltődött fel, az antiszemitizmus a politikai viták középpontjába került. A háború előtt az *uzsorás* és zsidó összekapcsolása a termelők által fenntartott toposz volt, ám a háború után az antiszemitizmus nem korlátozódott az agrártermelőkre és a kézművesekre.²⁷ Ahogy 1923 októberében a birodalmi kormány képviselője Münchenben megállapította, az antiszemitizmus tulajdonképpen gazdasági téren kifejtett propaganda, ami az uzsora elleni agitáció nyomán magától alakult ki.²⁸ A háború előtti uzsorás képe azonban mindenképpen eltért a háború utánitól, ugyanis az uzsorás a bűnt már nem az egyénnel szemben követte el, hanem a közösséget károsította meg, ezért magát a bűnt is hatványozottan értékelték.

Az emelkedő árak és a pauperizálódás markáns kontrasztot mutatott egyes társadalmi csoportok újjgazdagságával és luxusával szemben. A *háborús és inflációs nyerészkedő* a feltörekvőt par excellence testesítette meg, aki sikerét a szerencsére alapozta, magatartásával a hűség és hit, az etika és az erkölcsök hanyatlását gyorsította. A spekulációs tőke megjelenése, az a tény, hogy kemény munka nélkül, ügyeskedéssel (utalás a tőzsde világára) is lehet pénzt keresni, sokakban felvetette azt a kérdést, hogy az ilyesfajta tulajdonszerzés vajon nem lopás-e. Ez kétségkívül széles tömegek igazságérzetét sértette. A munka nélkül szerzett vagyon birtokosa a *spekuláns* alakjában öltött testet. Általa egy olyan klisévé torzult absztrakt típus született meg, mely magába sűrítette a pénz és a modernitás születe problémákat, és kísértetiesen emlékeztetett az amerikai közellenség, a gengszter figurájára.

²⁵ *Bedrich Loewenstein: Massenpsychologie und Nationalismusforschung. In: Formen des nationalen Bewußtseins im Lichte zeitgenössischer Nationalismustheorien. Hrsg. Eva Schmidt-Hartmann. München, 1994. 93.*

²⁶ *Geyer, M. H.: Verkehrte... i. m. 281.*

²⁷ Uo. 280.

²⁸ A Reich müncheni képviselete a birodalmi kancellárnak 1923. október 28. – BA Koblenz R 431, Nr. 2218, Bl. 250.

A háború után az uzsora fogalmát a politikai propaganda jóval szélesebb szemantikai mezőbe illesztette: megfogalmazódott az *improduktív tőke és improduktív ember* gondolata. Ez a gondolatkör kapcsolta össze a drágulás, a nyereszkedés, a spekuláció, a feketézés, a munka nélkül (értsd: lopással) szerzett vagyon fogalmait. Az improduktív kategóriához azután egyenlőségjellel hozzárendelhetők a földjáradékot, a tőzsdét, a kölcsöntőkét és a kapitalizmust. Az értékes – értéktelen tengely mentén kapcsolódva azután e kör teljes rádiuszt kapott a háború bűnbakjaival. Az értéktelenek csoportjába kerültek a hátország „csökkent értékű” állampolgárai, akik passzivitásukkal és egoista magatartásukkal eljátszották a győzelem lehetőségét, ők afféle passzív hazaárulók lettek. A hadsereget hátra döfő, alattomos baloldaliak viszont a hazaárulók aktív csoportját szaporították. Végül a jobboldali retorika az egyenlőségjelekből alkotott képlet elejére odaillesztette a „főbűnöst”, a zsidót. A radikális német birodalomépítési politikát szorgalmazó *alldeutsch* vezetők az antiszemitizmusban a háború vége óta jól bevált eszközt láttak a tömegek antimarxista mobilizálásához. Heinrich Claßtól – az *alldeutschok* szövetségének elnökétől – származik az a gyakran idézett kijelentés, mely szerint a zsidók bármiféle jogtalanságért villámhárítóként használhatók.²⁹ Az elvetett mag szárba szökken: egy 1920-as müncheni hangulatjelentés már arról tudósított, mennyire megerősödött a zsidógyűlölet. A villamoson, a vonaton, mindenütt a zsidókat szidták.³⁰ Noha egyes esetekben nagyon nehéz megmondani, hol húzódtott a határ az antiszemita meggyőződés és a propagandaszámitás között, a zsidók bűnbakká emelése kétségtelenül a tömegek mobilizálásának egyik leghatékonyabb eszköze lett.

Hősök és bűnbakok a náci propaganda szolgálatában

A húszas évek német társadalma tehát már megosztott volt, ennek jelentőségét a náci propaganda nemcsak felismerte, hanem ki is használta a politikai befolyásolás folyamatában. Hitler elsődleges célja – saját bevallása szerint – a háború „befejezése”, a vesztes múlt újraírása és a győzelem kivívása volt.³¹ E cél elérése érdekében pedig igyekezett olyan hatékony propagandát kialakítani, mellyel célját elérhette. Számos bizonyíték van arra, hogy Hitler tisztában volt a politikailag instrumentalizált érzelmek jelentőségével.³² Meg volt győződve arról, hogy a német vereség nagyrészt az angolok hatékony agitációs tevékenységének tulajdonítható. A propaganda mindenhatóságába vetett hit egyébként a korszak egyik kurrens gondolata volt. A hitleri terv, mely a németeket úgy akarta rávenni új háború indítására, hogy ne a vezér akaratának tűnjön, hanem maguk kiáltsanak fegyverért, csakis

²⁹ Uwe Lohalm: *Völkischer Radikalismus. Die Geschichte des Deutschvölkischen Schutz- und Trutzbundes 1919–1923*. Hamburg 1970. 198f. és 295.

³⁰ Bayerische Landeswerbezentrale des Gruppenkommandos 4 an das Gruppenkommando 4, 1920. március 5. (BayHStA, Abt. IV. RwGrkodo 4 Nr. 47.). 1923-ban a következő utcai jelenet bizonyítja, mennyire hatékony volt ez a propaganda. Szeptemberben München neuhausen városrészében egy dachaui földbirtokos lova elszabadult és nem tudta megzabolázni. A ló elvágatott és közben elsodort egy idős férfit. A gyalogosok lerántották a kocsist, megverték és azt ordították, hogy feketézők (síberek), uzsorások, zsidók.

³¹ Kiss Zsuzsanna: A történeti pszichológia elmélete és gyakorlatának lehetőségei a nemzetiszocializmus példáján. Doktori értekezés. Pécsi Tudományegyetem 2011. 146f.

³² *Adolf Hitler: Mein Kampf*. München, 1943. 193ff.

a korszak gondolkodásának logikájából érthető meg.³³ Azokat a propagandatechnikákat, melyeket a náci rendszer alkalmazott, ma lélektani hadműveleteknek nevezik. Ezek a hadvezetés évezredek óta ismert és alkalmazott módszereit jelentik. A hitleri propaganda különlegessége azonban abban állt, hogy ezeket a technikákat a korábbi általános gyakorlattól eltérően a civil lakosságra és békeidőben alkalmazta.

A lélektani műveletek célja mindig az, hogy mobilizálja a célcsoportot: ez lehet a saját csoport, de az ellenfélé is. Sokféle technikát ismerünk már az ókor óta, ám ezek közül is a legkézenfekvőbb volt, egy amúgy is megosztott társadalom esetében, a *polarizáció*. Ez a technika minden bizonnyal az egyik leghatékonyabb és persze legegyszerűbb is, hiszen ha a két pólust kellő mértékben távolítják, vagyis minél vonzóbb a hős ideálja és minél sötétebb a bűnbak képe, annál nagyobb érzelmi feszültség jön létre és ezáltal egyre inkább mobilizálható a célcsoport. Másrészt a két homogén érzelmi mező létrehozásával elég ezek egy-egy elemének említése, kiemelése, mert velük együtt a teljes mező érzelmi potenciálja mobilizálható. Az érzelmek ugyanis képesek arra, hogy az emlékezeti tartalmakat összekapcsolják, függetlenül attól, hogy az egyes elemek között van-e logikus kapcsolat.³⁴ Más szavakkal: csak a zsidókat kellett emlegetni és máris asszociálható lett az uzsorás, a bolsevik, a háborús nyereszkedő, a pacifista, stb., az ezekhez kapcsolt negatív érzelmekkel együtt. A zsidó alakjában ezen túl nemcsak bűnbakok sokasága szintetizálódik, hanem a hitleri propaganda nyomán az ellenségé is. Megtaláljuk benne a számító angol, a lusta francia, a minden hájjal megkent orosz sztereotípiáit. Azzal, hogy a bűnbakból ellenséget kreált, valójában agresszort faragott az áldozatból. Ez a fenyegetettség teremthetett látszólag racionális alapot ahhoz, hogy a zsidókkal szemben a legkíméletlenebbül lépjenek fel.

A bűnbak feladata ebben a folyamatban nemcsak az, hogy elvigye a közönség bűnét, hanem fenyegető ellenségként érzelmi alapot adjon a tervezett náci agresszió felépítéséhez is. A zsidó „idegen” szembeötlő jegyeket nélkülöző alakja ugyanakkor különösen alkalmas volt az olyan „alattomos” veszély megjelenítésére, mely bárhol megbújhatott és ezért állandó éberséget követelt az állampolgártól. Hitler és Goebbels beszédeinek struktúráit elemezve egyértelműen bizonyítható, hogy a bűnbakoknak a meggyőzési folyamatban nagyon fontos szerep jutott.³⁵ A beszédek elején Hitler mindig a negatívumokból indult: szükség, háborús vereség, létbizonytalanság, igazságtalanság, stb., ezáltal hallgatóit félelemre hangolta és feszültséget keltett bennük. Ezután jött a bűnbakok megnevezése, akik miatt mindez megtörténhetett. Ennek célja a harag kiváltása. Noha a hallgatóság ekkor meglehetősen kellemtlenül érezhette magát, de még mindig jobban, mint a harag célcsoportjának tagjai, ugyanis erkölcsileg felettük állhatott. A félelemkeltés és a fenyegetettség érzésének erősítése szintén a lélektani hadműveletek egyik fajtája. Hatására az

³³ „...A kényszer volt az oka annak, hogy éveken át csakis a békéről beszélhettem. A német népet pszichológiailag át kellett hangolni és lassan megértetni vele, hogy vannak olyan dolgok, amiket ha nem lehet békés módon megoldani, akkor erőszakos eszközökhöz kell nyúlni. Ehhez azonban nem magát az erőszakot kellett propagálni, hanem a nép számára bizonyos külpolitikai folyamatokat úgy kellett megvilágítani, hogy a nép maga kiáltson fegyverért.” [Ford. K. Zs.] – C 1136 DRA.

³⁴ Az érzelmek gondolkodásunkra kifejített hatásáról bővebben *Luc Ciompi: Die emotionalen Grundlagen des Denkens: Entwurf einer fraktalen Affektlogik*. Göttingen, 2005.

³⁵ Bővebben Kiss Zs.: *A történelmi pszichológia...* i. m. 159ff.

intolerancia fokozódik, a tekintélyelvűségre való hajlam erősödik, ugyanakkor nagymértékben hozzájárul a csoport-homogenizáció folyamatához. Vagyis a külső fenyegetettség a csoport tagjai között erősebb köteleket hoz létre. Ahogy Pók Attila írja, a bűnbakok közösségi kohézióteremtő és mobilizáló funkciója, szociálpszichológiai elemzések eredményeit is figyelembe véve, leginkább a preautoriter társadalmakra jellemző. A bűnbak ugyanis egy soktényezős válsághelyzetben jól szolgálhatja az autoriter átmenetet sürgető politikai mozgalmak tömegbázisának bővítését.³⁶ Az intolerancia egyik legfőbb kiváltó oka a fenyegetettség érzése, mely közvetlenül is szerepet játszhat a tekintélyelvűség kialakulásában és képes aktiválni az intoleranciát. Egy tekintélyelvű egyén nem feltétlenül intoleráns, de ha fenyegetettsége nő, képes azzá válni.³⁷ Kétségtelen, hogy ilyen emocionális légkörben az egyén sokkal jobban motiválható a háborúra.

A negatív minta azonban önmagában kevés, mindenképpen szükség volt pozitív célokra és ideálokra is. Vagyis a hősöknek ebben a rendszerben ugyanúgy megvolt a funkciója, mint a bűnbakoknak. Ők jelentették a pozitív azonosulási mintát és eszközt ahhoz, hogy érzelmileg előkészítsék a háborút és a lakosság lojalitását folyamatosan fenntartsák. Az első világháború kétségtelenül a hősök korszaka volt. A 19. század polgári hősideáljával szemben azonban a háborús hősök legfőbb jellemzője a harckészség. Egyre inkább a testi jegyek kerültek előtérbe, az intellektus és a humanitás teljesen idegen volt ezektől az új ideáloktól. Manfred von Richthofen, akit vörös báróként emlegettek, vagy Otto Weddingen tengeralattjáró-parancsnok már modern hősök: vállalják a kockázatot, elszántak, dinamikusak, uralják a technika modern eszközeit. A háború után e hősök és a háború kultusza elevenen élt tovább, a történetek többnyire az ellenség kegyetlenségéről és a hősként harcoló német katonákról szóltak. Mindez szokatlanul gyorsan talált utat az iskolai tankönyvekbe.³⁸ A franciákkal ellentétben, akik a háború után fokozatosan pacifista álláspontra helyezkedtek és a háborút civilizációs pusztításként értékelték, a németeknél nem ment végbe ez a megbékélési folyamat. A jobboldal radikális csoportjai elevenen tartották a hősi halottak kultuszát és nagyban hozzájárultak az új, karizmatikus hősideál képének elterjesztéséhez.³⁹ Ez a hő már a fajilag homogén népközösség megtestesítője, bármikor bevethető, kíméletlen mind saját magával, mind másokkal szemben. Ez az ideál természetesen alkalmas volt arra, is hogy az „átkos” demokráciával szemben hatékonyan vegye fel a harcot.

A héroszok „tömegcikké” alakítása azonban csak 1933 után kezdődött. A náci rendszer ugyanis (majdnem) bárki számára biztosította a lehetőséget, hogy hős legyen. Az ellességgé formált bűnbakok képének ápolása nagymértékben hozzájárult a fenyegetettség érzésének fenntartásához és ezzel az emberi szükségletek közül a biztonság iránti szükségletet aktiválta. Az emberi szükségletek A. Maslow által kidolgozott rendszerében a kö-

³⁶ Pók Attila: A haladás hitele. Progresszió, bűnbakok, összeesküvők a huszadik századi Magyarországon. Akadémiai, Bp., 2010. 24.

³⁷ Stanley Feldman - Karen Stenner: Perceived Threat and Authoritarianism. Political Psychology 4. (1997) 741-769.

³⁸ Bendick, R.: Zur Wirkung und Verarbeitung nationaler Kriegskulturen: Die Darstellung des ersten Weltkriegs in deutschen und französischen Schulbüchern. In: Kriegserfahrungen. Studien zur Sozial- und Mentalitätsgeschichte des Ersten Weltkrieges. Hrsg. Gerhard Hirschfeld et. al. Essen, 1997. 403-423.

³⁹ René Schilling: Kriegshelden... i. m. 2003.

vetkező elemnek (tisztelet iránti szükséglet) azonban a náci rendszer jóval nagyobb teret szentelt. Stephan Marks szerint a nemzetiszocializmus pszichoszociális dinamikája valójában a szegényérzetből táplálkozott.⁴⁰ Németország becsületének helyreállítását – vagyis a szegény elhárítását – idealizációval, nagyságfantáziákkal, ígéretekkel és a más népekkel szembeni megvetés projekciós eszközeivel akarták elérni. A náci propaganda felkeltette és ki is elégítette a tisztelet és önbecsülés iránti szükségletet. Technikailag ezt szolgálták a hőssé vagy hősi halottá válást jutalmazó katonai, társadalmi elismerések, jutalmak, kitüntetések. A hőssé válás folyamatában az egyén nárcisztikus felértékelődést élhetett át. A rendszer számos lehetőséget kínált híveinek ahhoz, hogy önértékelésüket növeljék, maguk is hétköznapi hőssé váljanak. Azt az érzést közvetítették, hogy látják, észreveszik őket, teljesítményüket értékelik. Így elméletileg mindenki számára nyitva állt a lehetőség, hogy dicsőséget szerezzen, végigjárja a karrierlétrát, kitüntetések gyűjtsön. Mindezt persze nem lehetett egyéni akciók keretében véghezvinni, csakis a csoporton belül.

A hősök kultusza természetesen nem a nácik találmánya volt, már a császárkor militarista propagandája is felhasználta. A szál, mely az ideálokat összefűzi, valójában a nacionalizmus gondolkörében keresendő. Hős és bűnbak között ugyanis az *áldozatiság* hoz létre szoros kapcsolatot, mely csakis a nemzet oltárán értelmezhető. A saját oldal szakralizálása és a másik (az idegen) démonizálása ugyanazon érem két oldalát jelentik, hisz egy dichotómikus paradigmarendszer elemei egymást mindig kölcsönösen feltételezik. E megosztás alapjai a 19. században kristályosodtak ki. Ennek egyik oka a felvilágosodás hatására végbemenő szekularizáció, mely a gondolkodás és az élet minden területét érintette, a másik oldalon viszont ugyanezen század misztifikáló, pszichologizáló gondolkodása utat nyitott az irracionális „tudás”-nak. A politikai vallás korszakában a nemzet fogalmával vallásos jegyek kapcsolódnak össze (úgy mint örökkévalóság, szentség, testvériség, áldozat, mártírság). Ahogy Thomas Nipperdey tömören összefoglalja: a vallás lényegi elemei a nemzetben szekularizálódtak, a szekuláris pedig szakralizálódott.⁴¹ Vagyis a nemzet szakralitása teszi szentté azt az ügyet, melyért a hős életét áldozza és az ellene elkövetett bűn miatt a tettesnek vezekelnie kell. Egy ügy szentséggé emelése pedig mindig arra szolgál, hogy az ember lelkiismeretét aktiválja; ez a motivációnak a leghatékonyabb módja. A vallásos érzésekkel való visszaélés, az áldozatiság gondolatának reflektálatlansága pedig meghozta keserű „gyümölcsét”.

Összegzés

A húszas és harmincas évek német társadalmi viszonyai számos tanulással szolgálnak a történész számára. Ezek közül is elsőként kell kiemelni az irracionalitás kérdését. A bűnbakállítás esetében ugyanis nem beszélhetünk racionális társadalmi reakcióról, vagyis számba kell vennünk a történelmi folyamatot alakító irracionalitások lehetőségét is. Kérdés ugyanis, hogy egy közösség érzelmi alapú reakciója (nevezzük ezt irracionálisnak)

⁴⁰ Marks, S.: *Warum folgten sie...* i. m. 167f.

⁴¹ *Thomas Nipperdey: Deutsche Geschichte 1800–1866. München 1983. 300.*

levezethető-e kizárólag külső tényezőkből, vagyis fenntartható-e egy olyan kutatási paradigma, mely a kizárólag racionálisan cselekvő ember modelljéből indul ki. A bűnbakállítás esetében ugyanis a közösségben elfojtott érzelmek, társadalmi indulatok racionalizált logikaként jelennek meg. Amennyiben a kutatás kizárólag e felszíni logika feltárására fókuszál, elveszíti a probléma lényegének megragadását. Márpedig a lényeg nem a felszíni jegyekben rejlik, hanem a psziché mélységeiben. A bűnbakállításnak ugyanis a mindenkori közösség szempontjából legfőképpen mentális funkciói vannak: mobilizál és feszültséget old. Legalábbis ezt várja el tőle a közösség.

Egy mentális jelenség ugyanakkor számos lehetőséget rejt a politika számára és a lehetőségek mellett számos csapdát a közösségnek. Mivel az egyén számára a társadalmi folyamatok többnyire áttekinthetetlenek, egy fokozott komplexitású világban a politika szükségszerűen érzelmekre és mítoszokra épül. Politikai tudásunk funkciója így általában nem a valóság leírását szolgálja, hanem identitáslehetőségek teremtését és cselekvések vezérlését.⁴² A politikai események oly sokféleképpen értelmezhetők, hogy a mindenkori választók ezekre korlátlanul vetíthetik ki politikától független érzelmeiket.⁴³ Ebből következően a pártoknak mindig lehetősége van arra, hogy a pszichológiai beállítottsághoz – azaz politika előtti normákhoz – kapcsolódjanak. Magyarán szólva: kihasználják azokat a pszichés törvényszerűségeket, melyek választóik döntéseit alakítják.

A bűnbakok politikai célokra való felhasználása egyáltalán nem jelent újdonságot. Egy társadalom érettségének mértékét jelzi azonban, hogy a közösség mennyire él ezekkel a stigmatizáló eszközökkel. Egy fejletlen identitás mindig külső ideálokat keres, a közösség szintjén ez a hősi ideálokban tükröződik leginkább. Ha pedig képtelen arra, hogy hibáival szembenézzen, akkor megszemélyesített ellenséget, bűnbakokat keres. Az a közösség, mely kudarcaiért nem vállalja a felelősséget, hanem bűnbakokra hárítja, képtelen arra is, hogy múltjával szembenézzen és a trauma megrázó élményét történetének „megváltó” formájába öntse. A fel nem dolgozott kudarc, az elhárított felelősség terhe, az el nem gyászolt halottak problémája azonban mindig a következő generációk terhévé válik, bűvópattaként szöve át a közösség múltját és jelenét. A traumák természetére pedig köztudottan jellemző, hogy egy hívó jelre bármikor előbukkanhatnak és az ismétlés kényszerével fenyegetnek. Ez a bűnbakok történetének egyik legfontosabb tanulsága.

⁴² Murray Edelman: *Politics as Symbolic Action. Mass Arousal and Quiescence*, Chicago, 1972.

⁴³ Murray Edelman: *Constructing the Political Spectacle*, Chicago, 1988.